

प्रकरण -VI

कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापन आणि
सनियंत्रण

प्रकरण VI

कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापन आणि सनियंत्रण

अंमलबजावणीनंतरच्या टप्प्यात ओ&एम, पाणी दराची वसुली, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, ग्रामपंचायत आणि/किंवा तिच्या उपसमितीची सातत्यपूर्ण क्षमता बांधणी इत्यादी उपक्रमांचा समावेश होतो. घरगुती नळजोडण्यांची कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी ओ&एम महत्वाचे आहे. यामध्ये वीज शुल्क, प्रतिबंधात्मक आणि बिघाड दुरुस्तीवरील खर्च, पंप चालकांचे मानधन इत्यादी आवर्ती खर्चाचा समावेश असतो.

6.1 संचालन आणि देखभाल धोरणाची आखणी

जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार, घरगुती नळजोडण्यांची कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी, राज्याने एक सर्वसमावेशक ओ&एम धोरण तयार करणे आवश्यक होते, ज्यामध्ये आवर्ती खर्च, प्रतिबंधात्मक आणि बिघाड दुरुस्तीवरील खर्च, पंप चालकांचे मानधन इत्यादींचा तपशील समाविष्ट असेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की राज्यात असे कोणतेही धोरण तयार केले गेले नव्हते किंवा अस्तित्वात नव्हते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की ओ&एम धोरणाचा मसुदा सर्व संबंधित विभागांना, म्हणजेच वित्त, नियोजन, आरडीपीडी यांना त्यांचे मत मागविण्यासाठी पाठविण्यात आला होता आणि त्यांच्या सूचना/सल्ल्याची प्रतीक्षा होती.

वस्तुस्थिती ही होती की, पूर्ण झालेल्या किंवा पूर्णत्वाच्या अंतिम टप्प्यात असलेल्या डब्ल्युएसएससाठी, ओ&एम धोरणाच्या अभावामुळे तयार केलेल्या पायाभूत सुविधांची देखभाल आणि डब्ल्युएसएसच्या संचालनावर प्रतिकूल परिणाम होईल.

6.2 समुदायाचे योगदान गोळा करणे

जेजेएममध्ये असे नमूद आहे की, ग्रामपंचायत आणि/किंवा तिच्या उपसमितीमार्फत गावांतर्गत पाईपद्वारे पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधा आणि संबंधित स्रोत विकासाच्या अंमलबजावणीसाठी, डोंगराळ आणि वनक्षेत्र, ईशान्य आणि हिमालयीन राज्ये आणि ज्या गावांमध्ये 50 टक्क्यांपेक्षा जास्त अनुसूचित जाती आणि/किंवा अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या आहे, अशा ठिकाणी समुदाय भांडवली खर्चाच्या पाच टक्के रक्कम रोख आणि/किंवा वस्तू आणि/किंवा श्रमाच्या स्वरूपात देईल; आणि इतर गावांमध्ये भांडवली खर्चाच्या दहा टक्के रक्कम

देईल. पाणी पुरवठा योजना हाती घेण्यासाठी गावातील किमान 80 टक्के कुटुंबांनी योगदान देण्याची तयारी दर्शवणे ही एक पूर्व-अट आहे.

राज्यात, समुदायाकडून देय असलेल्या एकूण ₹ 2043.79 कोटींच्या योगदानापैकी, केवळ ₹ 21.72 कोटी म्हणजेच एक टक्का रकम जमा झाली (ऑक्टोबर 2024).

पुढे, तक्ता 18 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, ₹ 919.80 कोटींच्या देय सामुदायिक योगदानाच्या तुलनेत (ऑक्टोबर 2024 पर्यंत) फक्त ₹ 3.72 कोटी म्हणजेच 0.4 टक्के गोळा केले गेले.

तक्ता 18: गोळा केलेल्या सामुदायिक योगदानाचा तपशील

(₹ लाखांमध्ये)

जिल्ह्याचे नाव	संकलनासाठी देय सामुदायिक योगदान	संकलीत केलेले सामुदायिक योगदान	टक्केवारी
अहिल्यानगर	20275.34	10.26	0.05
ठाणे	5058.29	52.24	1.03
जळगाव	8881.00	3.65	0.04
पुणे	32968.00	168.83	0.51
सोलापूर	14437.42	34.74	0.24
कोल्हापूर	10360.00	101.81	0.98
एकूण	91980.05	371.53	0.40

स्रोत: विभागाकडून पुरवण्यात आलेली माहिती

वरील तक्त्यावरून पाहिल्याप्रमाणे:

1. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, देय असलेले सामुदायिक योगदान ₹ 91,980.05 लाख होते, तर गोळा केलेले सामुदायिक योगदान ₹ 371.53 लाख (0.40 टक्के) होते. यावरून असे दिसते की, सामुदायिक योगदानाच्या घटकाची पुरेशी अंमलबजावणी झालेली नाही.

2. जिल्हावार संकलनाची टक्केवारी अशी होती: अहिल्यानगर: 0.05 टक्के, जळगाव: 0.04 टक्के, सोलापूर: 0.24 टक्के, पुणे: 0.51 टक्के, कोल्हापूर: 0.98 टक्के आणि ठाणे: 1.03 टक्के. प्रत्येक जिल्ह्याचे संकलन 1.1 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. यावरून राज्य स्तरावर सामुदायिक योगदान पद्धतीची अकार्यक्षम अंमलबजावणी होत असल्याचे दिसून येते.

याव्यतिरिक्त, एसडब्ल्युएसएमने (जुलै 2024) सर्व अंमलबजावणी संस्थांना सूचना दिल्या की, गावकऱ्यांकडून सामुदायिक योगदान वसूल केल्याशिवाय कंत्राटदारांना अंतिम देयके देऊ नये. या सूचनेमुळे, कंत्राटदारांना देयके प्रलंबित असल्याने प्रत्यक्ष पूर्ण झालेल्या कामांचे हस्तांतरण झाले नाही. परिणामी,

फेब्रुवारी 2025 पर्यंत, राज्यातील प्रत्यक्ष पूर्ण झालेल्या 9,542 डब्ल्युएसएस पैकी 3,787 डब्ल्युएसएस ग्रामपंचायतींना हस्तांतरित झाल्या नव्हत्या. निवडक जिल्ह्यांमध्ये, अशा प्रत्यक्ष पूर्ण झालेल्या 1,467³² योजना ग्रामपंचायतींना हस्तांतरित झाल्या नव्हत्या.

सर्व जिल्ह्यांमध्ये संघटन पातळी नगण्य असणे हे सामुदायिक सहभाग यंत्रणेतील कमतरता दर्शवते आणि अभियानांतर्गत अपेक्षित शाश्वतता व मालकी हक्काच्या उद्दिष्टांना बाधा आणते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, सामुदायिक योगदानाची अट माफ करण्याचा प्रस्ताव (जानेवारी 2024) डब्ल्युएसएसडीकडे सादर करण्यात आला असून, या प्रस्तावाला मंजूरी मिळाल्यानंतर योजनांना अंतिम स्वरूप देण्याची प्रक्रिया जलद केली जाईल.

6.3 योजनांच्या देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाचा विकास

योजनांच्या ओ&एमची निरंतर गरज भागवण्यासाठी, जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार गवंडी, प्लंबर, इलेक्ट्रिशियन, पंप ऑपरेटर यांसारख्या गावपातळीवरील कुशल मनुष्यबळ (ज्यांना 'बेअरफूट टेक्निशियन' म्हटले जाते) शोधून काढणे आणि त्यांची क्षमता वाढवण्याची तरतूद होती. एसडब्ल्युएसएमने ग्रामपंचायतींमध्ये मनुष्यबळ शोधून त्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी 'नल जल मित्र योजना' (सप्टेंबर 2023) सुरु केली. तथापि, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, प्रत्येक जिल्ह्यातून 'नल जल मित्र' शोधण्यासाठी नामांकने केवळ ऑक्टोबर 2024 मध्ये मागवण्यात आली होती आणि शोधण्याची व प्रशिक्षण देण्याची पुढील प्रक्रिया राज्यात अद्याप सुरु व्हायची होती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, सप्टेंबर 2025 पर्यंत 74,157 उमेदवारांची पूर्व-चाचणी करण्यात आली असून, सर्व उमेदवारांची चाचणी पूर्ण झाल्यावर प्रशिक्षण सुरु केले जाईल.

अशाप्रकारे, उमेदवारांचा शोध/चाचणी आणि बेअरफूट टेक्निशियनच्या प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेतील विलंबामुळे, जेजेएम अंतर्गत येणारी गावे डब्ल्युएसएस पूर्ण झाल्यावर ओ&एम च्या निरंतर गरजेसाठी सेवा देण्यास तयार नव्हती.

³² अहिल्यानगर-253, ठाणे-138, जळगाव-164, सोलापूर-340, पुणे-155, कोल्हापूर-417

6.4 सौर ऊर्जेवर आधारित पंपिंग प्रणाली

डब्ल्युएसएसचा आवर्ती ऊर्जा खर्च कमी करण्यासाठी सौरऊर्जेवर आधारित पंपिंग प्रणालीच्या संयुक्त वापराचा शोध घेण्यावर जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनी भर दिला आहे.

लेखापरीक्षणात असे दिसून आले की राज्यात 8,995 डब्ल्युएसएस सौरऊर्जेवर आधारित आहेत. यापैकी 1,730 डब्ल्युएसएस निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये होत्या. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमधील या डब्ल्युएसएस मध्ये सौर प्रणालीच्या स्थापनेची स्थिती तक्ता 19 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 19: सौर ऊर्जेवर आधारित डब्ल्युएसएस चा तपशील

जिल्ह्याचे नाव	सौर ऊर्जा-आधारित डब्ल्युएसएस ची संख्या			सौर पॅनेल बसवलेल्या डब्ल्युएसएस ची संख्या			ज्या डब्ल्युएसएस मध्ये अद्याप सौर पॅनेल बसवायचे आहेत त्यांची संख्या
	झेडपी	एमजेपी	एकूण	झेडपी	एमजेपी	एकूण	
अहिल्यानगर	0	0	0	0	0	0	0
जळगाव	75	1	76	75	1	76	0
कोल्हापूर	455	8	463	31	0	31	432
पुणे	598	20	618	142	0	142	476
सोलापूर	24	0	24	17	0	17	7
ठाणे	549	0	549	161	0	161	388
एकूण	1701	29	1730	426	1	427	1303

स्रोत: विभागाकडून पुरवण्यात आलेली माहिती

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, निवडलेल्या दोन जिल्ह्यांतर्गत तीन³³ गावांच्या योजनांच्या अंदाजपत्रकात सौरऊर्जेवर आधारित पंपिंग सिस्टीम बसवण्याचा समावेश होता आणि या तीन योजनांच्या इतर घटकांच्या बांधकामावर ₹ 3.29 कोटी खर्च करण्यात आला होता. तथापि, जमिनीच्या अनुपलब्धतेमुळे सौर पॅनेल बसवण्याचे काम झाले नाही.

कार्य. अभि., जिल्हा परिषद, कोल्हापूर आणि पुणे यांनी मान्य केले की, आवश्यक जमिनीच्या अनुपलब्धतेमुळे सौर पॅनेल बसवता आले नाहीत आणि बारवे गावाच्या बाबतीत जमीन नंतर उपलब्ध करून देण्यात आली.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, डब्ल्युएसएसच्या सौरीकरणाचा प्रस्ताव पुढील आवश्यक कार्यवाहीसाठी डब्ल्युएसएसडीकडे सादर

³³ बारवे आणि भडगाव (जि. कोल्हापूर) आणि कोडीत खुर्द (जि. पुणे).

करण्यात आला आहे आणि त्यासाठी बाह्य निधी मिळवण्याच्या पर्यायावरही विचार सुरू आहे.

6.5 भूजल आधारित योजनांसाठी कृत्रिम पुनर्भरण प्रणाली

पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे आणि योजनांचे दीर्घकालीन शाश्वत नियोजन, संपूर्ण डिझाइन कालावधीसाठी आणि संकटकाळातही सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, भूजल स्रोतांवर आधारित डब्ल्युएसएसच्या अंदाजामध्ये बोअरवेल पुनर्भरण संरचनांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

आयएमआयएसच्या आकडेवारीनुसार, राज्यात 51,177 भूजल आधार स्रोत आहेत आणि निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये 8,913 भूजल आधार स्रोत डब्ल्युएसएस होते. निवडलेल्या 24 गावांपैकी 13 गावांमध्ये भूजल स्रोत आधारित डब्ल्युएसएस होते. लेखापरीक्षणामध्ये असे दिसून आले की, कोणत्याही गावात बोअरवेल पुनर्भरण संरचना प्रस्तावित नव्हती.

एसडब्ल्युएसएमने (डिसेंबर 2024) सांगितले की, भूजल स्रोतांमध्ये पुनर्भरण संरचना सुनिश्चित करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे ही जीएसडीएची प्राथमिक जबाबदारी आहे.

आयुक्त, जीएसडीए, पुणे यांनी सांगितले की, स्रोत शाश्वततेच्या कामांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदांमार्फत केली जात आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, जिथे भूजलाची उपलब्धता पुरेशी आहे, तिथे डब्ल्युएसएसमध्ये स्रोत शाश्वततेचे उपाय प्रस्तावित नाहीत.

उत्तर स्वीकार्य नाही कारण जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांमध्ये (परिच्छेद 11.2) असे नमूद केले आहे की नळजोडणीची कार्यक्षमता ठरवण्यासाठी स्रोत शाश्वतता ही एक अट आहे. त्यामुळे, डब्ल्युएसएस तिच्या संपूर्ण डिझाइन कालावधीत कार्यरत राहिल याची खात्री करण्यासाठी, पाणीटंचाईग्रस्त गावांसह सर्व डब्ल्युएसएससाठी स्रोत शाश्वततेचे उपाय योजणे आवश्यक होते. 13 गावांच्या व्हीएपी मध्ये असे नमूद केले होते की, तेथे कोणतीही विद्यमान पुनर्भरण संरचना नव्हती. यावरून असे दिसून येते की, योजनेअंतर्गत नियोजनासाठी व्हीएपी विचारात घेतल्या गेले नाहीत आणि पुनर्भरण संरचना या स्रोत शाश्वततेसाठी असतात, ज्या भूजल पुनर्भरणास मदत करतात आणि त्यामुळे भविष्यातील जलसुरक्षा सुनिश्चित होते याबद्दल अंमलबजावणी संस्थांना माहिती नव्हती.

6.6 सनियंत्रण

कार्यक्रमाच्या संसाधनांचा कार्यक्षम वापर सुनिश्चित करण्यासाठी सनियंत्रण आणि मूल्यांकन आवश्यक आहे, जेणेकरून नियोजित वेळेत अपेक्षित परिणाम साध्य होतील. शासकीय कार्यक्रम दीर्घ कालावधीसाठी आणि विविध स्तरांवर राबवले जात असल्यामुळे, एक मजबूत आणि प्रभावी कार्यक्रम सनियंत्रण व मूल्यांकन प्रणाली असणे अत्यावश्यक आहे. प्रभावी देखरेख यंत्रणा नळजोडण्यांची कार्यक्षमता, म्हणजेच विहित गुणवत्तेच्या पिण्याच्या पाण्याचा पुरेशा प्रमाणात नियमित पुरवठा, सुनिश्चित करेल.

6.6.1 जेजेएम अंतर्गत तांत्रिक हस्तक्षेप आणि नवकल्पनांचा अवलंब

ग्रामीण पाणी पुरवठा क्षेत्राला भूभाग, पुरेशा दर्जेदार पाण्याची उपलब्धता आणि इतर अनेक किरकोळ आव्हानांचा सामना करावा लागतो, हे लक्षात घेऊन भारत सरकारने जेजेएमच्या नियोजन आणि अंमलबजावणी दरम्यान वापरण्यासाठी नाविन्यपूर्ण तांत्रिक उपाययोजना सुचवल्या. काही प्रकरणांमध्ये, आव्हानांच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे, उपलब्ध तंत्रज्ञान एक सर्वसमावेशक उपाय प्रदान करण्यास असमर्थ ठरले आणि म्हणूनच नाविन्यपूर्ण उपायांची आवश्यकता होती.

ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी व्यवस्थापनाच्या निर्णय प्रक्रियेला आधार देण्यासाठी माहितीचे नियमित संकलन आणि विश्लेषण करण्याकरिता सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली आणि जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) यांसारख्या माहिती तंत्रज्ञान साधनांचा वापर करण्याचे जेजेएमचे उद्दिष्ट आहे. हे सेन्सर्स विविध मापदंड मोजू शकतात, ज्यात वेगवेगळ्या स्रोतांमधून दररोज काढल्या जाणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण, भूजल-आधारित योजनांसाठी बोअरवेलमधील पाण्याची पातळी आणि साठवण टाक्यांमधील ओव्हरफ्लो सेन्सर्सच्या आधारे पंपांचे कार्य यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, पीएच पातळी, नायट्रेट्सची उपस्थिती आणि क्षारता यांसारख्या पाण्याच्या गुणवत्तेच्या पैलूंवर लक्ष ठेवण्यासाठी मूलभूत सेन्सर्स स्थापित केले जाऊ शकतात. ही माहिती नियमित अंतराने संकलित केली जाऊ शकते आणि ती एकतर मॅन्युअल पुनर्प्राप्तीसाठी डेटा लॉगरमध्ये संग्रहित केली जाऊ शकते किंवा सिम कार्ड वापरून क्लाउड सर्व्हरवर प्रसारित केली जाऊ शकते. जेजेएम डॅशबोर्डद्वारे ही माहिती कोणीही हाताळू शकते.

लेखापरीक्षणामध्ये असे आढळून आले की, तक्ता 20 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे निवडलेल्या सर्व जिल्ह्यांमधील अंमलबजावणी संस्थांनी सुचविलेल्या उपाययोजनांचा अवलंब (सप्टेंबर 2024 पर्यंत) केला नाही

तक्ता 20: तांत्रिक हस्तक्षेपाचा तपशील आणि त्याचा अवलंब

सुचवलेला तांत्रिक हस्तक्षेप	हस्तक्षेप वापर	अवलंबनाची स्थिती
सेन्सर्स	पाण्याची पातळी, विसर्ग, पाण्याची गुणवत्ता, स्वयंचलित मोटरचे कार्य, माहिती नोंदवण्यासाठी डेटा लॉगर इत्यादींचे निरीक्षण करणे.	अवलंबीले नाही
स्काडा प्रणालीसह जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए)	प्रसारणादरम्यान एमव्हीएस मधील पाण्याची हानी कमी करण्यासाठी	अवलंबीले नाही
इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी)	जेजेएम अंतर्गत तयार केलेल्या मालमत्तांच्या कार्यक्षमतेची देखरेख	अवलंबीले नाही

निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील कोणत्याही डब्ल्युएसएस मध्ये प्रभावी सनियंत्रणासाठी तांत्रिक देखरेख साधनांचा अवलंब करण्यात आला नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की 389 बहु ग्राम योजना (एमव्हीएस) सेन्सर्सची स्थापना आणि आयओटीचा अवलंब करण्यात आला आहे आणि 617 मध्ये स्थापीत करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. महाराष्ट्रात डीएमए चा अवलंब करण्यात आलेला नाही. आता आयओटी च्या अंमलबजावणीसाठी बाह्य संस्थांकडून निधी मिळवण्याचे प्रस्ताव विचाराधीन आहेत.

वस्तुस्थिती अशी होती की, एमव्हीएस मध्ये स्काडा प्रणालीचा अवलंब करण्यात आला नव्हता, तर सेन्सर्स आणि आयओटीची अंशतः अंमलबजावणी करण्यात आली होती, मात्र एमव्हीएसमध्ये त्यांची स्थापना करण्यात आली नव्हती.

6.6.2 आयएमआयएस मधील विसंगती

प्रत्येक एफएचटीसीची नोंद घेण्यासाठी जेजेएम अंतर्गत एक समर्पित आयएमआयएस तयार करण्यात आले होते. जेजेएम, आयएमआयएस मध्ये जेजेएम डॅशबोर्डचा समावेश होता, ज्यामध्ये लाभार्थ्यांची संख्या, राज्य/जिल्हा/ गावात दिलेल्या नळजोडणीची प्रगती, सर्व योजनांच्या भौतिक आणि आर्थिक प्रगतीचे निरीक्षण इत्यादी दर्शवले जात होते.

लेखापरीक्षणामध्ये निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये जेजेएम आणि आयएमआयएस मध्ये खालील तफावतीची प्रकरणे आढळून आली:

- तक्ता 21 मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, 2019-24 या वर्षात राज्यात निधी वितरणासाठी आणि खर्चासाठी जेजेएम, आयएमआयएस वर दर्शवलेला निधी, उपयोगीता प्रमाणपत्रांशी जुळला नाही:

तक्ता 21: जेजेएम-आयएमआयएस आणि यूसी आकडेवारीमधील तफावत

वर्ष	यूसीनुसार वाटप केलेला निधी		जेजेएम डॅशबोर्ड (फॉर्म- डी1) नुसार वाटप केलेला निधी	
	केंद्र वाटा	राज्य वाटा	केंद्र वाटा	राज्य वाटा
2019-2024	13882.11	13677.15	13829.03	13406.90*
वर्ष	यूसीनुसार खर्च		जेजेएम डॅशबोर्डनुसार खर्च (फॉर्म- डी1)	
	केंद्र वाटा	राज्य वाटा	केंद्र वाटा	राज्य वाटा
2019-2024	13310.64	13099.87	12477.67	12573.24

* 2019-22 साठी निधी उपलब्ध नाही

निवडलेल्या जिल्ह्यातील आयएमआयएस मधील विसंगतीची उदाहरणे खाली सविस्तरपणे दिली आहेत:

अंमलबजावणी संस्था	आयएमआयएसमधील विसंगती	विभागाचे उत्तर
झेडपी, ठाणे	ठाणे जिल्ह्यात, जिल्हा परिषदेमार्फत आयएमआयएस मध्ये एकूण 1180 डब्ल्युएसएस अंमलबजावणीखाली असल्याचे दाखवण्यात आले होते. तथापि, जिल्हा परिषदेने अंमलबजावणीखाली असलेल्या 720 योजनांची यादी सादर केली.	कार्य. अभि., झेडपी, ठाणे यांनी उत्तर दिले की, वास्तविक डब्ल्युएसएस 720 होत्या, तथापि, आयएमआयएस वर दर्शविलेल्या 1180 डब्ल्युएसएस मध्ये प्रत्यक्ष पाईपद्वारे पाणी पुरवठा योजना, एफएचटीसी, जिल्हा परिषद शाळा आणि अंगणवाड्या, एनआरडीडब्ल्युपी योजनेतील नोंदी आणि काही दुबार नोंदींचा समावेश होता. हे उत्तर पटण्यासारखे नाही, कारण एफएचटीसी, जिल्हा परिषद शाळा आणि अंगणवाडी या योजना ठाणे जिल्हा परिषदेने जेजेएम अंतर्गत राबवलेल्या एकूण 720 योजनांचाच भाग होत्या.
झेडपी, अहिल्यानगर	कोपरगाव तालुक्याच्या मढी खुर्द गावात, आयएमआयएस नुसार एकूण नियोजित एफएचटीसी 10 असून घरांना 17 एफएचटीसी पुरवण्यात आल्या आहेत.	कार्य. अभि., झेडपी, अहिल्यानगर यांनी आयएमआयएस मधील माहिती जुळत नसल्याबद्दल उत्तर दिले नाही आणि ग्रामपंचायतीच्या मागणीनुसार एफएचटीसी देण्यात आल्याचे सांगितले.

अंमलबजावणी संस्था	आयएमआयएसमधील विसंगती	विभागाचे उत्तर
एसडब्ल्युएसएम	आयएमआयएस डॅशबोर्डनुसार, जेजेएम अंतर्गत नळजोडणी मिळालेल्या कुटुंबांची एकूण संख्या 28,38,011 (जुलै 2024) (2020-21 ते 2023-24 या कालावधीत स्वस्रोताद्वारे नळजोडणी असलेल्या कुटुंबांची संख्या) होती. तथापि, या जोडण्या जलजीवन अभियानाच्या नियोजित लाभार्थ्यांचा भाग नव्हत्या.	प्रत्युत्तरात, एसडब्ल्युएसएमने सांगितले की, गावाचा एचजीजे दर्जा दर्शवण्यासाठी एनजेजेएमने आयएमआयएसमध्ये खाजगी जोडण्यांची नोंद करण्यास परवानगी दिली आहे. तथापि, या खाजगी जोडण्यांमध्ये जेजेएमच्या नियमांनुसार पाण्याची गुणवत्ता आणि प्रमाण सुनिश्चित केले जाऊ शकले नाही.
एमजेपी, संगमनेर	कार्य. अभि., एमजेपी, संगमनेरच्या आयएमआयएस डेटामध्ये एकूण 58 कामे पूर्ण झाल्याचे दाखवले आहे, तर विभाग प्रत्यक्षात 55 कामे करत आहे.	कार्य. अभि., एमजेपी संगमनेर यांनी उत्तर दिले की संगमनेर विभागाने एकूण 55 कामे पूर्ण केली असून, त्यापैकी तीन कामे आयएमआयएस (ऑक्टोबर 2024) मध्ये चुकून अपलोड झाली होती.

या उदाहरणाने असे दिसून येते की, आयएमआयएस मध्ये प्रविष्ट केलेल्या माहितीची अचूकता सुनिश्चित केली गेली नव्हती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की आयएमआयएस मधील माहिती जिल्हा स्तरावर अद्ययावत केली गेली होती, ज्यावर पुढे देखरेख आणि विश्लेषण केले गेले, विसंगतींचे दररोज निराकरण केले गेले आणि आयएमआयएस वर स्थिती दर्शवण्यासाठी एसडब्ल्युएसएम स्तरावर त्या सोडवल्या गेल्या. सर्व स्तरांवरील सद्यस्थिती दर्शवण्यासाठी आयएमआयएस अद्ययावत केले जाईल.

6.6.3 जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या बैठका

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये डीडब्ल्युएसएमच्या स्थापनेची तरतूद आहे, जी जिल्हा स्तरावर जेजेएमच्या सर्वांगीण अंमलबजावणीसाठी जबाबदार आहे. डीडब्ल्युएसएमचे प्रमुख जिल्हाधिकारी असतात आणि ही समिती गावांतर्गत डब्ल्युएसएस वर विचारविनिमय करून प्रशासकीय मंजूरी देणे, गावातील जलस्रोतांचे संरक्षण व संवर्धन योजना आखणे, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, आणि जलस्रोत/पाण्याचे स्रोत प्रदूषित होण्यापासून रोखणे इत्यादी बाबींवर विचार करण्यासाठी मासिक बैठका आयोजित करते.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की डीडब्ल्युएसएमने बैठका आयोजित करण्याच्या वेळापत्रकाचे पालन केले नाही. पाच जिल्ह्यांमध्ये, डीडब्ल्युएसएमच्या बैठकांमध्ये 62 टक्क्यांपासून ते 78 टक्क्यांपर्यंत तूट होती. पुणे जिल्ह्यात एकूण बैठकांमध्ये कोणतीही तूट नसली तरी, 2019-20, 2020-21 आणि 2023-24 या वर्षांमध्ये बैठकांमध्ये तूट होती. डीडब्ल्युएसएमच्या बैठकांचा तपशील तक्ता 22 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 22: डीडब्ल्युएसएमद्वारे आयोजित बैठका

जिल्ह्याचे नाव	सप्टेंबर 2020 ते मार्च 2024 या कालावधीत घ्यावयाच्या बैठकांची संख्या (55 महिने x दर महिन्याला एक)	बोलावण्यात आलेल्या बैठका	तूट/ आधिक्य	तूट (-) / आधिक्य (+) टक्केवारीमध्ये
अहिल्यानगर	55	19	36	(-) 65
जळगाव	55	20	35	(-) 64
कोल्हापूर	55	21	34	(-) 62
पुणे	55	62	(+) 7	(+) 13
सोलापूर	55	14	41	(-) 75
ठाणे	55	12	43	(-) 78

तक्ता 22 च्या विश्लेषणातून असे दिसून येते:

1. बैठकीच्या अनिवार्य वेळापत्रकाचे पद्धतशीरपणे पालन न करणे: जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार, प्रशासकीय मंजूरी देणे, जलस्रोतांची शाश्वतता, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन आणि जलस्रोत/तलाव प्रदूषित होण्यापासून रोखणे यासाठी डीडब्ल्युएसएमची मासिक बैठक होणे आवश्यक आहे. सप्टेंबर 2020 ते मार्च 2024 या कालावधीत नियोजित असलेल्या 55 बैठकांच्या तुलनेत, जिल्हावार बैठकांमध्ये 62 ते 78 टक्क्यांची तूट दिसून आली. ह्या केवळ काही तुरळक चुका नसून, जिल्हास्तरीय प्रशासकीय यंत्रणेतील प्रणालीगत कमकुवतपणा दर्शवते.
2. पुणे जिल्ह्यात एकूण 55 सभांच्या तुलनेत गरजेपेक्षा जास्त सभा (62 सभा) झाल्या असल्या तरी, निर्धारित वेळापत्रकाचे सातत्याने पालन झाले नाही, कारण 2019-20, 2020-21 आणि 2023-24 या वर्षांमध्ये सभांमध्ये कमतरता दिसून आली. यावरून सभा नियमित आणि पद्धतशीरपणे घेण्याऐवजी, त्या ठराविक कालावधीतच आयोजित केल्या गेल्या आणि इतर कालावधीत वगळल्या गेल्या, असे दिसून येते की सभा बोलावण्यात अनियमितता आहे.
3. गावांतर्गत डीडब्ल्युएसएसला प्रशासकीय मंजूरी देणे, जलस्रोतांचे संरक्षण व संवर्धनाचे नियोजन करणे, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करणे आणि जलस्रोतांचे प्रदूषण रोखणे ही जबाबदारी डीडब्ल्युएसएमची आहे. डीडब्ल्युएसएमच्या बैठकांमध्ये 62 ते 78 टक्के तूट असल्यामुळे, डीडब्ल्युएसएसचे सनियंत्रण करता

आले नाही आणि परिच्छेद 3.6, 4.1.1, 4.1.2, 4.1.3, आणि 6.2 मध्ये चर्चा केल्यानुसार, योजनांच्या खर्चात सुधारणा, जमिनीच्या अनुपलब्धतेमुळे डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीस विलंब, वन विभागाकडून परवानगी न मिळणे, वस्त्यांचा जेजेएम अंतर्गत समावेश न होणे, पाण्याची गुणवत्ता आणि सामुदायिक योगदानाची वसुली इत्यादी समस्या निदर्शनास आल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की योजनेच्या अधिक चांगल्या अंमलबजावणीसाठी डीडब्ल्युएसएम ला नियमित बैठका घेण्याचे निर्देश दिले जातील.

6.6.4 पाणी पुरवठा योजनांची कामे आणि कामांच्या नोंदवहीसाठी त्रिपक्षीय करार

जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 3.5 मध्ये असे नमूद केले आहे की, जेजेएम अंतर्गत कामांसाठी डीडब्ल्युएसएम, व्हीडब्ल्युएससी आणि कार्यावयन संस्था यांच्यासोबत त्रिपक्षीय करार करणे आवश्यक होते. या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये असेही नमूद केले आहे की, त्रिपक्षीय तपासणीदरम्यान मोजमाप आणि चर्चेचे मुद्दे नोंदवण्यासाठी व्हीडब्ल्युएससीद्वारे एक कार्य नोंदवही (वर्क रजिस्टर) ठेवली जावी. पुढे, अंमलबजावणी संस्थांनी या कार्य नोंदवहीच्या आधारे कार्यावयन संस्थांच्या देयकांवर प्रक्रिया करावी.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, निवडलेल्या सर्व जिल्ह्यांमध्ये, मार्गदर्शक तत्वांमध्ये नमूद केलेल्या त्रिपक्षीय करारांऐवजी, पाणी पुरवठा योजनांच्या कामांसाठीचे करार केवळ डीडब्ल्युएसएम आणि कंत्राटदार यांच्यातच (द्विपक्षीय) करण्यात आले होते. शिवाय, जेजेएम अंतर्गत कोणत्याही डब्ल्युएसएससाठी कार्य नोंदवही ठेवली गेली नव्हती. त्यामुळे, डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत ग्रामपंचायती/ व्हीडब्ल्युएससी यांचा सहभाग नव्हता.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करण्याकरिता अंमलबजावणी संस्थांना सूचना निर्गमित केल्या जातील.

6.6.5 तक्रार निवारण प्रणाली अंतर्गत न सोडवलेल्या तक्रारी

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, समुदायाला एक समर्पित टोल-फ्री क्रमांक, ऑनलाइन पोर्टल इत्यादींच्या माध्यमातून संबंधित डीडब्ल्युएसएम/ एसडब्ल्युएसएम कडे तक्रारी दाखल करण्यासाठी सक्षम केले जावे, असे नमूद केले होते. एसडब्ल्युएसएमने (मार्च 2024) "महाजल समाधान" नावाचे तक्रार निवारण पोर्टल सुरू केले, परंतु समर्पित टोल-फ्री क्रमांक अद्याप कार्यान्वित

व्हायचा होता. तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी ग्रामपंचायत/तालुका स्तरावर एक ते तीन दिवसांचा आणि जिल्हा स्तरावर दोन ते सात दिवसांचा कालावधी होता. प्रत्येक स्तरावरील न सुटलेल्या तक्रारी आपोआप संबंधित सीईओ, झेडपी किंवा एसई, एमजेपी यांच्याकडे पाठवल्या जात होत्या, जे पुढील कारवाईसाठी त्या तक्रारी योग्य अधिकाऱ्यांकडे सोपवत असत.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, मार्च 2024 ते डिसेंबर 2024 या कालावधीत, पोर्टलवर एकूण 46 तक्रारी प्राप्त झाल्या, त्यापैकी 26 विविध स्तरांवर सोडवल्या गेल्या आणि 20 अनिर्णीत राहिल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, अंमलबजावणी संस्थांच्या सर्व अधिकाऱ्यांची वापरकर्ता निर्मिती आणि पडताळणी प्रक्रिया डिसेंबर 2024 पर्यंत पूर्ण झाली नव्हती. त्यामुळे, प्रणालीमध्ये काही तक्रारींकडे दुर्लक्ष झाले होते. तथापि, त्या तक्रारी प्रत्यक्षरित्या सोडवण्यात आल्या आहेत आणि प्रणालीमध्ये सर्व अधिकारी/ वापरकर्ते उपलब्ध नसल्यामुळे टोल फ्री क्रमांक सुरु करण्यात आला नाही.

6.7 प्रमुख हितधारकांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

जेजेएमच्या अंमलबजावणीमध्ये ग्रामीण समुदाय, ग्रामपंचायत/ व्हीडब्ल्युएससी, एसडब्ल्युएसएम यांचा समावेश आहे. खालून-वर नियोजनाचा आणि मागणी-आधारित विकेंद्रिकृत अंमलबजावणीचा दृष्टिकोन लक्षात घेऊन प्रत्येक हितधारकाची सविस्तर भूमिका तयार करण्यात आली आहे.

6.7.1 नेमून दिलेल्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांची पूर्तता

ग्रामीण समुदायांना दीर्घकालीन पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा मिळवून देण्याकरीता जेजेएमच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी सर्व हितधारकांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिका आणि जबाबदाऱ्या खालीलप्रमाणे आहेत: -

ग्रामपंचायत/ व्हीडब्ल्युएससी - ग्रामपंचायत/ व्हीडब्ल्युएससीची मुख्य भूमिका व्हीएपी तयार करणे, सामुदायिक योगदानासाठी समुदायाला प्रेरित करणे, एफटीकेचा वापर करून पाण्याची गुणवत्ता चाचणी सुनिश्चितता, सांडपाण्याचा पुनर्वापर, जलसंधारण उपाययोजना इत्यादींसह गावांतर्गत पायाभूत सुविधांच्या बांधकामावर देखरेख करणे ही होती.

अंमलबजावणी संस्था - व्हीएपी तयार करण्यासाठी तांत्रिक मदत करणे, लाभार्थ्यांना नियमितपणे पुरेशा प्रमाणात सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरवणे, सामाजिक देखरेखीसाठी सार्वजनिक डोमेनमध्ये प्रत्यक्ष भौतिक आणि आर्थिक प्रगतीची माहिती देणे, पाणी पुरवठा योजनेच्या देखरेखीसाठी तांत्रिक देखरेख

साधनांचा अवलंब करणे, पाणी पुरवठा योजनेच्या सर्व मालमतांना जिओ-टॅग करणे इत्यादींसाठी अंमलबजावणी संस्था जबाबदार होत्या.

जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियान - डीडब्ल्युएसएम, व्हीएपी तयार करण्याची खात्री करणे आणि त्यास मान्यता देणे, प्रत्येक घराला एफएचटीसी देण्यासाठी डीएपी अंतिम करणे, बेअरफूट मेकॅनिक शोधणे आणि त्यांना ओ&एम साठी प्रशिक्षित करणे, आयएसए ची नियुक्ती करणे आणि त्यांची कामगिरी याची देखरेख करणे, पूर्ण झालेल्या योजना व्हीडब्ल्युएससी कडे सुपूर्द करणे इत्यादी साठी जबाबदार होते.

राज्य जल आणि स्वच्छता अभियान- एसडब्ल्युएसएम हे राज्य कृती आराखडा अंतिम करणे, योजनांसाठी जमिनीचे मूल्यांकन, आर्थिक नियोजन आणि निधीचा वेळेवर वापर, विविध विभाग आणि संस्थांमध्ये समन्वय साधणे इत्यादींसाठी जबाबदार होते.

लेखापरीक्षणामध्ये व्हीडब्ल्युएससी, डीडब्ल्युएसएम, अंमलबजावणी संस्था आणि एसडब्ल्युएसएम यांच्याकडून त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात त्रुटी आढळून आल्या, ज्याचा तपशील तक्ता 23 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 23: हितधारकांच्या भूमिकांचा तपशील आणि त्यांच्या पूर्ततेची स्थिती

भागधारक	जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार नियोजनातील भूमिका	पूर्ण झाले की नाही	लेखापरीक्षणामध्ये पाहिलेले परिणाम
व्हीडब्ल्युएससी	व्हीएपी बनविणे सुनिश्चित करणे	काही प्रमाणात	व्हीडब्ल्युएससींनी ग्रामपंचायतींकडून मिळालेले ठराव/माहिती विचारात न घेता आणि सर्व आवश्यक मापदंडांचा समावेश न करता व्हीएपी तयार केला. (परिच्छेद 2.1.1)
	एफटीके वापरून आणि प्रयोगशाळांमार्फत पाण्याची नियतकालिक तपासणी करणे आणि त्याची माहिती समाजात प्रसारित करणे.	काही प्रमाणात	निवडलेल्या तीन गावांमध्ये एफटीके किटद्वारे पाण्याच्या गुणवत्तेच्या देखरेखीत कमतरता असल्याचे आढळून आले. निवडलेल्या पाच जिल्ह्यांमध्ये पाण्याच्या स्रोतांच्या तपासणीत लक्षणीय त्रुटी होत्या. (परिच्छेद 5.1.2)
डीडब्ल्युएसएम	जिल्हा कृती आराखडा अंतिम करणे	काही प्रमाणात	निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील एकाही डीडब्ल्युएसएम ने जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांमध्ये परिकल्पित केल्यानुसार, आवश्यक मापदंडांचा समावेश करून डीएपी तयार केला नाही. (परिच्छेद 2.1.2)

भागधारक	जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार नियोजनातील भूमिका	पूर्ण झाले की नाही	लेखापरीक्षणामध्ये पाहिलेले परिणाम
	गवंडीकाम, प्लंबिंग, फिटिंग इत्यादी क्षेत्रांमधील कुशल मनुष्यबळ (बेअरफूट मेकॅनिक) शोधणे.	नाही	डीडब्ल्युएसएम आवश्यक कर्मचारी (बेअरफूट मेकॅनिक) शोधण्यात अयशस्वी ठरले. प्रत्येक जिल्ह्यातून नल जल मित्र ओळखण्यासाठी ऑक्टोबर 2024 मध्ये नामांकने मागवण्यात आली होती, परंतु शोधण्याची आणि प्रशिक्षणाची पुढील प्रक्रिया राज्यात अद्याप सुरु व्हायची होती. (परिच्छेद 6.3)
	गावातील जलस्रोतांचे संरक्षण आणि संवर्धन यावर विचार करण्यासाठी व त्यांना प्रशासकीय मंजूरी देण्यासाठी मासिक सभा आयोजित करणे	काही प्रमाणात	निवडलेल्या सहा अंमलबजावणी संस्थांपैकी पाचमध्ये डीडब्ल्युएसएम बैठका आयोजित करण्यात 62 टक्क्यांपासून ते 78 टक्क्यांपर्यंत कमतरता आढळली. (परिच्छेद 6.6.3)
अंमलबजावणी संस्था	सामाजिक देखरेखीसाठी प्रत्यक्ष भौतिक आणि आर्थिक प्रगती सार्वजनिक डोमेनमध्ये रिअल-टाइममध्ये उपलब्ध करून देणे.	काही प्रमाणात	आयएमआयएस वर चुकीचा, फुगवलेला आणि अप्रमाणित माहिती अपलोड केल्याची प्रकरणे निदर्शनास आली. (परिच्छेद 6.6.2)
	ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी व्यवस्थापकीय निर्णय घेण्यासाठी माहितीचे नियमित संकलन आणि विश्लेषण करण्याकरिता सेन्सर्स, आयओटी, सानुकूलित डॅशबोर्ड्स इत्यादींसारख्या आयटी साधनांचा प्रभावी वापर करणे.	नाही	कोणत्याही अंमलबजावणी संस्थांनी पाणी पुरवठा योजनेच्या यशस्वी देखरेखीसाठी तांत्रिक देखरेख साधनांचा अवलंब केला नाही. (परिच्छेद 6.6.1)
	जेजेएम राज्यांना पारदर्शकता आणि देखरेखीसाठी, पाणी पुरवठा योजनांच्या सर्व मालमतांना जिओ-टॅग करणे बंधनकारक करते.	नाही	लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, योजनांच्या पाण्याच्या स्रोतांना दोन-तीन वेळा जिओ-टॅग करून जिओ-टॅगिंगची उपलब्धी वाढवून दाखवण्यात आली होती. (परिच्छेद 4.5)
एसडब्ल्युएसएम	राज्य कृती योजनेला अंतिम रूप देणे	नाही	एसडब्ल्युएसएमने राज्यासाठी एसएपी तयार केले नाही. (परिच्छेद 2.1.3)

भागधारक	जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार नियोजनातील भूमिका	पूर्ण झाले की नाही	लेखापरीक्षणामध्ये पाहिलेले परिणाम
	पाणी आणि महसुलाची सतत होणारी हानी थांबवण्यासाठी अनधिकृत/मीटर नसलेल्या/हिशोब नसलेल्या जोडण्यांवर कारवाईचा निर्णय घेणे.	नाही	एसडब्ल्युएसएमने जेजेएम अंतर्गत नळजोडण्यांना मीटर लावण्याचे नियोजन केले नाही. शिवाय, योजनांच्या अंदाजपत्रकात मीटरच्या तरतुदींचा समावेश न करण्याचे निर्देशही दिले. (परिच्छेद 4.2)
	योजनांसाठी जमिनीची उपलब्धता	नाही	एसडब्ल्युएसएमने योजनेसाठी आवश्यक असलेल्या जमिनीची उपलब्धता न तपासल्यामुळे, जमिनी अभावी अनेक योजनांची पूर्तता रखडली आहे. (परिच्छेद 4.1.3)

6.7.2 अयोग्य/अकार्यक्षम अंमलबजावणी सहाय्यक संस्थेची नियुक्ती

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये गैर-सरकारी संस्था/ग्राम संघटना/महिला बचत गट/समुदाय-आधारित संस्था/ट्रस्ट/फाउंडेशन यांचा अंमलबजावणी सहाय्यक संस्था (आयएसए) म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे आणि योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये त्यांचा सहभाग असावा असे विहित केले आहे. मार्गदर्शक तत्वांमध्ये पुढे असे नमूद केले आहे की, गावांतर्गत पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी समुदायांना संघटित आणि सहभागी करून घेण्यात भागीदार म्हणून आयएसएची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, राज्यातील 40323 गावांपैकी 10780 गावांमध्ये 2021-22 मध्ये 202 आयएसए नियुक्त करण्यात आले होते. तथापि, अकार्यक्षमतेमुळे 49 आयएसए बंद करण्यात आल्याने, 2022-23 मध्ये आयएसएची संख्या 174 आणि 2023-24 मध्ये 153 पर्यंत कमी झाली, ज्यात 7708 गावांचा समावेश होता.

सुरुवातीला सहा निवडक जिल्ह्यांमध्ये 47 आयएसए³⁴ नियुक्त करण्यात आले होते, परंतु अकार्यक्षमतेमुळे चार जिल्ह्यांमधील 16 आयएसए³⁵ बंद करण्यात आले. 2020-21 ते 2023-24 या कालावधीत, निवडक जिल्ह्यांमधील या

³⁴ अहिल्यानगर-05+02=07, ठाणे-06, जळगाव-05+01=06, सोलापूर-09, पुणे-10, कोल्हापूर-09.

³⁵ अहिल्यानगर-02, ठाणे-06, जळगाव-06, सोलापूर-02

आयएसए वर ₹ 191.31 लाख खर्च करण्यात आला. एसडब्ल्युएसएमने (डिसेंबर 2024) सांगितले की, असमाधानकारक किंवा अपूर्ण कामगिरीमुळे आयएसए बंद करण्यात आले. डीडब्ल्युएसएमला गावातील संघटनांची नियुक्ती करून उर्वरीत गावे समाविष्ट करण्यास सांगण्यात आले.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, जल जीवन अभियानांतर्गत सामाजिक उपक्रम राबवण्यासाठी डीडब्ल्युएसएमला आयएसए म्हणून ग्रामसंघाला नियुक्त करण्याबाबत शासनाने पत्र निर्गमित केले आहे.

परिच्छेद 2.1.1 आणि 6.2 मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, अकार्यक्षम/अपुणे आयएसए च्या नियुक्तीमुळे व्हीएपी तयार करण्यात त्रुटी, सामुदायिक योगदानाची वसुली न होणे इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या.

निष्कर्ष

राज्यात कोणतेही संचालन आणि देखभाल धोरण तयार केले गेले नव्हते किंवा अस्तित्वात नव्हते, यामुळे निर्माण केलेल्या पायाभूत सुविधांची देखभाल आणि योजनांच्या संचालनावर प्रतिकूल परिणाम झाला. एकूण देय असलेल्या ₹ 2043.79 कोटींच्या सामुदायिक योगदानापैकी, केवळ ₹ 21.72 कोटी म्हणजेच एक टक्का रक्कम जमा झाली. सर्व जिल्ह्यांमधील संघटन पातळीची नगण्यता ही सामुदायिक सहभाग यंत्रणेतील कमतरता दर्शवते आणि जेजेएम अंतर्गत अपेक्षित शाश्वतता व मालकी हक्काच्या उद्दिष्टांना कमी लेखते. डब्ल्युएसएसच्या प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाचा शोध आणि विकास राज्यात अद्याप सुरु व्हायचा होता. निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, हाती घेतलेल्या 1730 डब्ल्युएसएसमध्ये सौर आधारित पंपिंग प्रणाली होती आणि असे आढळून आले की केवळ 25 टक्के डब्ल्युएसएसची स्थापना पूर्ण झाली होती. भूजल-आधारित योजनांसाठी कृत्रिम पुनर्भरण प्रणालीचा अभाव होता.

जेजेएम-आयएमआयएस माहिती विश्वसनीय आणि अचूक नव्हती, जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या बैठका नियमितपणे आयोजित केल्या जात नव्हत्या. पाण्याच्या पायाभूत सुविधांच्या देखरेखीसाठी सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली आणि जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) यांसारखी आयटी साधने एकतर स्वीकारली गेली नाहीत किंवा त्यांची अंमलबजावणी अंशतः केली गेली. ग्रामपंचायत, अंमलबजावणी संस्था आणि कंत्राटदार यांचा समावेश असलेला पाणी पुरवठा योजनांसाठीचा त्रिपक्षीय करार केला गेला नाही, त्यामुळे पाणी पुरवठा योजनांच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत ग्रामपंचायती/व्हीडब्ल्युएससी सहभागी झाल्या नाहीत. सर्व गावांसाठी आयएसए नियुक्त केले गेले नव्हते आणि जे नियुक्त केले गेले ते अकार्यक्षम आढळले.

शिफारशी

- शासनाने लवकरात लवकर ओ&एम धोरणाची निर्मिती व अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी आणि डब्ल्युएसएसच्या कार्यक्षम ओ&एम साठी सामुदायिक योगदान गोळा करण्याकरिता एक प्रभावी यंत्रणा तयार करावी.
- प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाच्या विकासाकरिता शासनाने यंत्रणा तयार करावी.
- शासनाने सर्व भूजल आधारित योजनांसाठी अंतिम टप्प्याकरिता जलसुरक्षा आणि कृत्रिम पुनर्भरण प्रणाली सुनिश्चित करावी.
- शासनाने जेजेएम-आयएमआयएस वरील माहितीची सत्यता सुनिश्चित करावी.
- डब्ल्युएसएसचे प्रभावी निरीक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी, शासनाने जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या नियमित बैठका घेणे, ग्रामपंचायतीचा समावेश असलेला त्रिपक्षीय करार करणे, तसेच सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आय ओ टी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली यांसारखी माहिती तंत्रज्ञान साधने आणि डीएमए यांसारख्या यंत्रणांचा अवलंब करण्याचा विचार करावा.

दत्तप्रसाद शिरसाट

(दत्तप्रसाद शिरसाट)

महालेखाकार (लेखापरीक्षा-II)

महाराष्ट्र, नागपुर

नागपुर

दिनांक: 29 जून 2026

प्रतिहस्ताक्षरीत

नवी दिल्ली

दिनांक: 30 जून 2026

संजय

(के. संजय मुर्ती)

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक

